

Klasifikace staročeského slovesa (formální morfologie)

1. Gramatické kategorie

Slovanské sloveso vyjadřuje mnohem více gramatických kategorií než slovanské jméno, a to gramatické kategorie:

- osoby a čísla,
- času,
- slovesného způsobu,
- slovesného rodu,
- vidu,
- jmenného rodu.

Velká část těchto gramatických kategorií je vyjadřována syntetickými slovesnými formami. Zřejmě z tohoto důvodu je formální flexe slovanského slovesa mnohem strukturovanější než flexe jmenná.

2. Kmen

Pro formální derivaci slovesných forem je klíčový kmen. Drtivá většina slovanských sloves se tvoří od dvou kmenů, jak je patrné z následujícího schématu staročeského slovesa *trpěti*. Teprve ke kmeni derivovanému pomocí kmenotvorných sufixů (tzv. témat) *-i-*, anebo *-ě-* se připojují osobní koncovky, event. sufixy s koncovkami (v případě participií), které tvoří úplnou slovesnou formu:

		\sqrt{trp}		
		prézentní kmen $\sqrt{trp} + i$	infinitivní kmen $\sqrt{trp} + \check{e}$	
2. os. sg. prézentu	<i>trp-í-š</i>		l-ové participium	<i>trp-ě-l-Ø (-l-a, -l-o)</i>
3. os. sg. prézentu	<i>trp-í-Ø</i>		n-ové participium	<i>trp-ě-n-Ø (-n-a, -n-o)</i>
1. os. du. prézentu	<i>trp-í-vě (/ -va/ -ma)</i>		infinitiv	<i>trp-ě-ti</i>
2. a 3. os. du. préz.	<i>trp-í-ta</i>		supinum	<i>trp-ě-t</i>

1. os. pl. *trp-í-me (/m/-my)*

přechodník (u)trp-ě-v-Ø (-vš-i, -vš-e)
minulý

préz.

Z uvedeného schématu je zřejmé, že pro adekvátní klasifikaci (drtivé většiny) českých sloves potřebujeme znát podobu přítomného a infinitivního kmene. Ve staré češtině známe následující typy kmenotvorných přípon (témat):

**staročeský kmenotvorný sufix
(téma):**

a) přítomní (-e-, -ne-, -je-, -í-, -á-, -ie-)

b) infinitivní (-Ø-, -a-, -ova-, -nu-, -i-, -ě-)

Z právě představeného přehledu plyne,

1. že pro správné pochopení tvoření konkrétních forem každého staročeského slovesa musíme identifikovat jeho dva kmenotvorné sufixy (přítomní a infinitivní);
2. že staročeské sloveso je možno klasifikovat buď podle přítomního, anebo podle infinitivního sufixu.

Obě klasifikace staročeského slovesa se v historické bohemistice užívaly a užívají. Jsou personifikovány dvěma významnými paleoslovenisty:

**klasifikace slovesné flektivní
morfologie:**

a) podle infinitivního kmene
(Dobrovského klasifikace)

b) podle přítomního kmene
(Leskienova klasifikace)

V našem kurzu budeme používat klasifikaci podle přítomního kmene. Proto členíme staročeská slovesa do 5 slovesných tříd, jež reprezentují následující kmenotvorné sufixy:

	I. třída	II. třída	III. třída	IV. třída	V. třída
kmenotvorná přípona	-e-	-ne-	-je-	-í-	-á-, -ie

Pro každou třídu je však třeba doplnit jako sekundární klasifikační kritérium **typ** (vzor). Zpravidla se typem zohledňuje:

- odlišná infinitivní kmenotvorná přípona (I., III., IV. a V. třída),
- odlišná prezentní kmenotvorná přípona (V. třída),
- konsonantické, nebo vokální zakončení slovního základu, tj. jestli kmenotvorné příponě předchází konsonant nebo vokál, popř. změny, které jejich kvalitu ovlivnily (I. a II. třída).

I. třída	I.A třída				I.B třída
infinitivní kmenotvorná přípona	-Ø-				-a-
typ (vzor)	<i>vésti</i> (<*ved+ti)	<i>péci</i> (<*pek+ti)	<i>mřieti</i> (<*mer+ti)	<i>pieti</i> (<*pen+ti)	<i>bráti</i> <i>mazati</i> 1. os. sg. 1. os. sg. <i>ber-u</i> <i>maž-u</i>

II. třída	II.A třída	II.B třída
infinitivní kmenotvorná přípona	-nu-	-nu-
zakončení slovního základu	konsonantické	vokální
vzor	<i>tisknutí</i> (<i>tisk-nú-ti</i>)	<i>minúti</i> (<i>mi-nú-ti</i>)

III. třída	III.A třída	III.B třída
infinitivní kmenotvorná přípona	-Ø-	-ova-
vzor	<i>kryti</i> (<i>kry-Ø-ti</i>)	<i>kupovati</i> (<i>kup-ova-ti</i>)

IV. třída	IV.A třída	IV.B třída
infinitivní kmenotvorná přípona	-i-	-ě- (-a-)
vzor	prositi (<i>pros-i-ti</i>)	trpěti (<i>trp-ě-ti</i>)

Do IV.B třídy patří slovesa, jejichž kmenotvorná přípona má podobu *-a-*: jde o několik sloves (*báti, spáti, státi*).

V. třída	V.A třída	V.B třída	V.C třída
prézentní kmenotvorná přípona	-á-	-ie-	-ie-
infinitivní kmenotvorná přípona	-a-	-ě-	-Ø-
vzor	dělati (<i>děl-a-ti</i>)	sázěti (<i>sáz-ě-ti</i>)	bíti (<i>bí-Ø-ti</i>)

Od 15. století se tato slovesa vrátila do III.A třídy slovesné (tento přechod umožnila shodná struktura infinitivu *bí-Ø-ti* – *krý-Ø-ti*).

3. Slovesné tvary

Přehled slovesných tvarů podle slovesného kmene:

prézentní kmen

prézens
imperativ
participium *nt-ové*

imperfektum ?

infinitivní kmen

infinitiv
supinum
l-ové participium
n-ové participium
s-ové participium
aorist sigmatický

imperfektum ?
aorist asigmatický ?

4. Atematická slovesa

Kromě toho existuje pět staročeských sloves, jejichž flexe se netvoří pomocí přítomného kmene. Proto se tato slovesa hodnotí jako atematická, tj. jako slovesa bez kmenotvorného sufixu (přesnější by však bylo hodnotit tato slovesa jako slovesa bez přítomné kmenotvorné přípony – některá z nich totiž mají téma infinitivní):

	<i>býti</i>	<i>dáti</i>	<i>jiesti</i> ‚jíst‘	<i>věděti</i>	<i>jmieti</i> ‚mít‘
sg.					
1. os.	<i>jsem > sem</i>	<i>dám</i>	<i>jiem</i>	<i>viem / vědě</i>	<i>jmám > mám</i>
2. os.	<i>jsi > si > s</i>	<i>dáš</i>	<i>jiěš</i>	<i>viěš</i>	<i>jmáš > máš</i>
3. os.	<i>jest > je > j</i>	<i>dá</i>	<i>jiě</i>	<i>viě</i>	<i>jmá > má</i>
du.					
1. os.	<i>jsvě > vě (/ -a)</i>	<i>dávě(/ -a)</i>	<i>jiěvě(/ -a)</i>	<i>viema</i>	<i>jmávě(/ -a) > mávě</i>
2. os.	<i>jsta > sta</i>	<i>dáta</i>	<i>jieta</i>	<i>viesta → vieta</i>	<i>jmáta > máta</i>
3. os.	<i>jsta > sta</i>	<i>dáta</i>	<i>jieta</i>	<i>viesta → vieta</i>	<i>jmáta > máta</i>
pl.					
1. os.	<i>jsme > sme(/ -y)</i>	<i>dáme(/ -m/-y)</i>	<i>jieme(/ -m/-y)</i>	<i>vieme(/ -m/-y)</i>	<i>jmáme(/ -m/-y) > máme</i>
2. os.	<i>jste > ste</i>	<i>dáte</i>	<i>jieste → jiete</i>	<i>vieste → viete</i>	<i>jmáte > máte</i>
3. os.	<i>sú → jsú</i>	<i>dadie → dají</i>	<i>jiedie → jie</i>	<i>viědie → viě</i>	<i>jmáte > máte</i>

5. Přechody sloves mezi třídami

- vyvolány 4 hlavními aspekty: 1/ hláskové změny
2/ snaha po vyrovnání (sblížení) přítomného kmene s infinitivním
3/ snaha zamezit neobvyklé hláskové alternaci v kořeni
4/ neproduktivnost daného typu

A/ Hláskové změny

A/ V důsledku kontrakce zanikl u některých samohláskových sloves 3. A třídy kmenotvorná přípona **-je-**, tímto se slovesa vyčlenila ze 3. třídy a vytvořila samostatný konjugační typ – 5. slovesnou třídu (*znaješ > znáš, znaje > zná*)¹. Po měkkém konsonantu došlo ještě k přehlásce *'a > ě* (*sádz'áš > sádzieš*), čímž se 5. slovesná třída rozštěpila na 2 podtřídy (5. A *děl^áti*, 5. B *sáz^ěti*, v přítomnu např. *děl^áš X sáz^ěš*)

¹ Výsledek kontrakce je v tomto případě nepravidelný.

B/ po provedení monoftongizace *ie > í* se u sloves náležejícím k typu *sázěti* začal uplatňovat přítomný kmenotvorný formant *-í-* (s alomorfem *-ěj-*), což tato slovesa přiřadila ke 4. třídě (k slovesům typu *prositi* a *trpěti*) – od níž se liší jen v několika tvarech:

- v imperativu *pros/trp X sázej*

- ve 3. osobě plurálu *oni prosí/trpí X sázejí* (v současné češtině dochází však k unifikaci i tohoto tvaru).

Poznámka:

- po kontrakci se ke slovesnému typu *sázěti* dostalo i několik sloves typu *píti* (*p'ú, pieš, píti*); protože se ale neshodovala s tímto typem ani v infinitivu (*sázěti X píti*) ani ve všech přítomných tvarech (na rozdíl od ostatních sloves 5. třídy se u tohoto typu sloves kontrakce prosadila i v 1. os. sg. = *p'ú* a 3. os. pl. = *p'ú*), v 15. století tato slovesa přešla zpátky ke 3. třídě typu *krýti* (podle ní pak byly analogicky obnoveny všechny nestažené tvary). Přechod byl umožněn shodným infinitivním tvarem *krý-ti – pí- ti*.

Souhrnně:

Na přechodech jednotlivých sloves mezi třídami se podílela zejména

- kontrakce;
- monoftongizace *ie > í*.

B/ Tendence po sblížení přítomných tvarů s infinitivem

K přechodům mezi třídami docházelo v tomto případě u těch sloves, jejichž kořen měl v důsledku psl. a pč. změn hláskových změn jinou podobu v infinitivu a jinou v přítomtu (případně i ve tvarech tvořených od kmene přítomného a infinitivního).

- Přechod sloves z 1. třídy do 2. třídy

Původně nosovková slovesa 1. A třídy, která při denazalizaci ztratila kořenné *-n-* (**penti > *pęti > pāti > pieti*), toto *-n-* obnovila příklonem ke 2. slovesné třídě – tím došlo k vyrovnání tvarů přítomných a infinitivního:

Tj. *pnu, pieti > pnu, pnouti*

žnu, žieti > žnu, žnouti

jmu, jieti > jmu, jmouti

tnu, tieti, tnu, tnouti

- Přechod sloves z 1. třídy do 3. třídy

živu, žíti > žiju, žíti

slovu, slúti > sluju, slouti

- Někdy docházelo k oboustranným přechodům, vznikly tak dvě sady tvarů – jedna sada podle kmene infinitivního a druhá podle přítomného:

Kuju, kuješ, kovati (3. třída, typ *kupovat*): *kuju, kuješ, kouti* (podle 3. třídy)

kovám, kováš, kovati (podle 5. třídy)

C/ Snaha zabránit nežádoucí alternaci v kořeni

Jedná se zejména o přechody mezi 1. slovesnou (typem *mazati*) a 5. slovesnou třídou (typem *dělati*). V základech sloves typu *mazati* docházelo k neobvyklým alternacím:

t > c (*létati, lécu, reptati, repcu*)

d > z (*hlodati, hlozu*)

zd > žd (*hvízdati, hvížd'u*)

k > č (*kdákati, kdáču*)

h > ž (*kulhati > kulžu*)

r > ř (*káratí > káři*)

ch > š (*dýchati, dýšu*)

sk > šč (*blýskati > blýšču*)

Aby k těmto alternacím nedocházelo, přecházela tato slovesa k 5. třídě, která alternace nevyžadovala (přechod byl zprostředkován shodným infinitivním kmenem s kmenotvornou příponou **-a-**)

> *létám, reptám, hlodám, hvíždám, kdákám, kulhám, kárám, dýchám, blýskám*

Poznámka:

Alternace *s > š*, *z > ž* jsou v jazyce obvyklé, proto si čeština slovesa s těmito alternacemi ponechala:

mažu, mazati

píšu, psáti.

Slovesa s kořenem zakončeným na souhlásku, která měkčení nepodléhá, si původní tvary rovněž ponechala (*kapati – kapu, hýbati, hýbu, kašlati – kašlu*), ale často k nim přibrala i novotvary podle třídy 5. (*kapám, hýbám, kašlám*). Analogicky vznikly pak i u sloves 5. třídy tvary podle 1. třídy (*kopám – kopu, skřípám – skřípu, kývám – kývu* apod.).

D/ Přejchod od neproduktivních typů k produktivním

Jedná se zejména o přechod sloves z 1. třídy s nulovým infinitivním formantem ke 2. třídě s výrazným kmenotvorným formantem, která zřetelně vyjadřuje vid. Zprostředkujícím tvarem bylo zřejmě participium l-ové (1. → 5. třída, 1. → 2. třída) nebo participium n-ové (1. → 4. třída)

Přejchod 1. třída → 2. třída (zpravidla dokonavá slovesa)

lahu, léci, lehl → lehnu, lehnúti

řku, řeci, řekl → řeknu, řeknúti

vrhu, vrci, vrhl → vrhnu, vrhnúti

Přejchod 1. třída → 5. třída (zpravidla nedokonavá slovesa) ²

bodu, bodeš, bósti → bodaju, bodáš, bodati

padu, padeš, pásti → padám, padáš, padati

Přejchod 1. třída → 4. třída

spasu, spaseš, spásti → spas' u, spasiš, spasiti

poleku, polečeš, poléci → poléču, poléčíš, poléčiti

PRÉZENS

Tematická slovesa

Stč. se vyznačuje následujícím repertoárem osobních prezentních koncovek (podoby zvýrazněné tučným řezem písma navazují na formy psl.):

os. sg.

du.

pl.

² K těmto slovesům se pak vytvořily dokonavé protějšky s příponou **-nu-** náležící ke 2. třídě (padnúti, bodnúti)

1.	-u / -'u / -ú / -m	-vě / -va / -ma	-me / -m / -emy
2.	-š	-ta	-te
3.	-Ø	-ta	-ú / -ie

Na vývoj stč. forem 1. os. sg. měla důležitý vliv přehláska *´u > i*, která od 2. třetiny 14. století způsobila rozštěpení koncovky 1. os. na alomorfy *-u* po nepalatalizovaných souhláskách a *-i* po souhláskách palatalizovaných: *nesu, беру, tisknu* X *maži, kryji, kupuji*.

V následujícím vývoji (od 17. stol.) však začala být tato alomorfie pod vlivem nepřehlasovaných forem odstraňována: *maži* → *mažu*, *kryji* → *kryju*, *kupuji* → *kupuju*.

Vedle toho se v 1. os. sg. realizoval morfologický proces, který vedl k odstranění alternací u sloves IV. a V. třídy. Již od 1. pol. 14. stol. se u jmenovaných sloves objevuje koncovka *-m*, která sem proniká od sloves atematických. Tato koncovka začala pronikat nejdříve ke slovesům V. třídy, neboť zde eliminovala alternaci slovesného kmene *-aj- ~ -á-, -ěj- ~ -ie-*. Po provedení monoftongizace *-ie- > -í-* se začala většina přítomných forem slovesného typu sázeti shodovat s přítomnými formami sloves IV. třídy: sg. 2. os. *sázíš – prosíš, trpíš*; sg. 3. os. *sází – prosí, trpí*... Tato slovesa velmi ochotně přejala novou koncovku *-m*, neboť jim umožnila odstranit alternaci kořeného konsonantu v 1. os. *prositi – prošu – prosíš* → *prositi – prosím – prosíš, krátiti – krácu – krátíš* → *krátiti – krátím – krátíš*.